

DE TREINREIS

Willy Lindwer en Aline Pennewaard

DE TREINREIS

De miraculeuze ontsnapping van
Hongaars-Nederlandse Joden
tijdens de bezetting

Nieuw Amsterdam

© 2018 Willy Lindwer en Aline Pennewaard

© 2018 Nieuw Amsterdam

Alle rechten voorbehouden

Tekstredactie Marianne Tieleman

Omslag Bureau Beck

(gebaseerd op het artwork van
de film door Gijs Kuijper)

Omslagbeeld Privécollectie

Ontwerp binnenwerk Yulia Knol

Register Ewout van der Hoog

NUR 686

ISBN 978 90 468 2325 5

www.nieuwamsterdam.nl

Auteurs en uitgever hebben naar uiterste nauwkeurigheid gestreefd. Mocht u desondanks nalatigheden of fouten in deze publicatie vinden, dan stellen wij het zeer op prijs indien u contact met ons opneemt. Er is geprobeerd alle rechthebbenden te achterhalen of te benaderen. De rechten op de foto's in dit boek zijn, waar mogelijk, volgens de wettelijke bepalingen geregeld. Degenen die menen alsnog zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich tot de uitgever wenden.

Inhoud

Verantwoording en dankwoord	7
Voorwoord	10
HONGAARSE JODEN IN NEDERLAND	15
VERHALEN VAN OVERLEVENDEN	
Miklós Hartman en Rosette Hartman-Koster	61
Anki Flores-Tauber	69
George David	90
Emmy Singer-Kórodi	100
Harry Kórodi	112
Vera Gyergyói-Rudnai	123
Memoires van Francine Jacqueline Kállai-Bekaert	143
Archieven en bibliografie	167
Noten	169
Register	173

Het gezin Tauber vertrok op 17 augustus 1943 vanaf het Centraal Station in Amsterdam naar Boedapest. Hun vlucht gaf hoop, ze ontkwamen aan de bezetting in Nederland, onwetend van wat hun later te wachten stond. (Privécollectie)

Verantwoording en dankwoord

De ontsnapping van 89 Hongaars-Nederlandse Joden in 1943, terwijl de Holocaust in Nederland in volle gang was en wekelijks de treinen vanuit Westerbork naar de gaskamers in Polen reden, is een uitzonderlijke en nog niet eerder vertelde geschiedenis. Deze ontsnapping vond plaats met de goedkeuring en hulp van de nazi's, en heette repariëring. In de loop van 1943 werden in vijf treinreizen 89 mensen dwars door het hol van de leeuw, via nazi-Duitsland en bezet Oostenrijk, naar het op dat moment nog vrije Hongarije getransporteerd.

In het kader van promotieonderzoek werd in het NIOD-archief bij toeval dit onbekende verhaal ontdekt. Deze vondst en vervolgens de reconstructie van de reizen en de achtergrondverhalen van de overlevenden zijn verfilmd voor de documentaire *De Treinreis*, en worden uitvoerig beschreven in dit gelijknamige boek.

De laatste vijf nog in leven zijnde ooggetuigen van deze uitzonderlijke reizen hebben we kunnen opsporen en zij hebben hun verhaal voor de camera willen vertellen. In dit boek is een bewerking van deze complete interviews opgenomen. Van twee overlevenden die niet meer in leven waren, hebben we het verhaal met medewerking van hun zoon in de film en het boek kunnen reconstrueren.

Deze vijf verhalen zijn de ervaringen van overlevenden die tijdens de bezetting kinderen en tieners waren.

Voorts kregen we de beschikking over de memoires van een overlevende, geschreven in 1986. Om historische redenen leek het ons belangrijk haar verhaal aan dit boek toe te voegen. Het is geschreven

vanuit het perspectief van een volwassen vrouw, die samen met haar man en kinderen deze dramatische episode beleefde. De interviews en de memoires vullen elkaar naar onze mening heel goed aan en worden door het hoofdstuk 'Hongaarse Joden in Nederland' in een breder historisch kader geplaatst.

Dit verhaal had niet verteld kunnen worden zonder de medewerking van de laatste overlevenden van de vijf treinreizen. We zijn daarom grote dank verschuldigd aan Anki Flores-Tauber, George David, Emmy Singer-Kórodi, Harry Kórodi en Vera Gyergyói-Rudnai, die voor de camera hun bijzondere verhaal hebben willen vertellen. De complete verhalen zijn opgenomen in dit boek. De memoires van Francine Jacqueline Kállai-Bekaert zijn ons toevertrouwd door haar zoon, waar we hem veel dank voor verschuldigd zijn. Dank ook aan Volker Jakob en Annet van der Voort, die belangeloos het interview met Margit Faludi, dat zij in 1987 voor hun boek *Anne Frank was niet alleen* maakten, ter beschikking stelden; aan Dolly Hillman-Grünsfeld, Rineke de Koos en Mimi Siero-Markovits, die wij mochten interviewen over de lotgevallen van hun familie, en aan Barbara Allwood-Szabó, Gabriella Falus en Rudy Prager, die per e-mail informatie verstrekten over de oorlogservaringen van hun families.

Bijzondere dank gaat uit naar Gideon Hartman. Zijn zoektocht naar de oorlogservaringen van zijn ouders, Miklós en Rosette Hartman-Koster, heeft ons veel geleerd over de verwerking van en het nadenken over de gevolgen van de Shoah en de betekenis hiervan voor toekomstige generaties.

Wij zijn dank verschuldigd aan prof. dr. Dan Michman (Jeruzalem), prof. dr. Jona Schellekens (Jeruzalem) en prof. dr. László Marác (Amsterdam) voor hun waardevolle adviezen. Dank ook aan het NIOD in Amsterdam, de Wiener Library in Londen, het Hongaars Nationaal Archief, het Joods Museum en het Holocaust Memorial Center in Boedapest, en voorts aan allen die hun medewerking aan dit project gaven.

Speciale dank aan Frank van Reemst, de producent van de documentairefilm, voor zijn waardevolle en inspirerende bijdrage waardoor dit project mogelijk werd.

En last but not least gaat onze dank uit naar BNNVARA/Sjoerd van den Broek, die dit bijzondere project vanaf het eerste moment met groot enthousiasme omarmde, waardoor het tot stand kon komen.

Willy Lindwer, documentaire filmmaker
Amsterdam/Jeruzalem

Aline Pennewaard, historicus
Woerden

voorjaar 2018

Voorwoord

In 1943 wisten 89 Hongaars-Nederlandse Joden uit Nederland te ontsnappen. Waarom lieten de nazi's uitgerekend deze groep Joden gaan? Hongarije was immers een bondgenoot van Duitsland, maar ondanks het virulente antisemitisme in de Hongaarse samenleving was de Hongaarse regering niet bereid om haar Joodse staatsburgers naar de Duitse vernietigingskampen in Polen te sturen. Dat vond zij te 'barbaars'. Zelfs Hongaarse Joden die buiten Hongarije woonden, werden dankzij hun Hongaarse nationaliteit niet op transport gesteld vanuit de door Duitsland bezette gebieden, echter wel op voorwaarde dat zij terugkeerden naar Hongarije.

Wie waren deze vluchtelingen uit Nederland en wat wachtte hun in Hongarije? Velen konden toen nog niet weten dat de nazi's op een laat moment in de oorlog, op 19 maart 1944, alsnog Hongarije zouden bezetten. Toen barstte ook daar de Jodenvervolging in alle hevigheid los. Er woonden op dat moment ongeveer 850.000 Joden in Hongarije. Hitler wist in slechts een paar maanden tijd meer dan een half miljoen van hen naar de gaskamers van Auschwitz te deporteren en te vermoorden. Ongekend in de geschiedenis van de mensheid, wat natuurlijk voor de hele Holocaust geldt. Uitzonderlijk is dat de groep van 89 Hongaars-Nederlandse Joden die Nederland kon verlaten, ook de deportaties in Hongarije vrijwel in z'n geheel overleefde en kon terugkeren naar Nederland.

Tijdens het onderzoek naar de achtergronden van dit verhaal ontdekten we dat de Zweedse zakenman-diplomaat Raoul Wallenberg een belangrijke rol heeft gespeeld bij het overleven van een aantal van deze vluchtelingen in Boedapest. Tot op heden was niet bekend dat Wallenberg ook het leven van Joden afkomstig uit Nederland heeft gered.

Het gezin Tauber, dat van 1930 tot 1943 in Amsterdam woonde, behoorde tot de groep van 89 mensen die met een van de vijf treinreizen bezet Nederland kon ontvluchten. De moeder van de door ons geïnterviewde Anki Flores-Tauber was een van de eersten die via connecties een *Schutzpass*, een document van Wallenberg, in handen kreeg, waardoor de familie een beschermde status verwierf.

Raoul Wallenberg redde ongeveer 20.000 Joden het leven, onder wie dus ook een aantal van de Hongaars-Nederlandse Joden die naar Boedapest waren ontkomen. Op het hoogtepunt van de reddingsacties werkte Wallenberg samen met ruim driehonderd mensen. Onder hen waren ook enkele Nederlanders. Zo ontsnapte een handjevol Joodse mannen, vrouwen en kinderen voor de tweede maal aan de dood.

Bestaat er zoiets als een Holocaust met een happy end? Uiteraard niet. Het grootste deel van de groep van 89 heeft het overleefd, maar de onmenselijke ontberingen die zij vooral in de laatste fase van de oorlog hebben moeten doorstaan, sloegen wonden die nooit heelden. Zo werden grote groepen Joodse mannen door het Hongaarse leger, zonder wapens en proviand, naar het Oostfront gestuurd om onder andere mijnen te ruimen. Anderen werden naar het Servische concentratiekamp Bor gebracht om als dwangarbeiders in kopermijnen te werken en te helpen bij de aanleg van een spoorlijn. In het volgende hoofdstuk komt dit uitvoeriger aan de orde.

Velen werden ook het slachtoffer van het brute optreden van de Pijlkruisers. Dat waren de moorddadige Hongaarse fascistische antisemieten die in oktober 1944 in Hongarije aan de macht kwamen, en die in hoge mate bijdroegen aan de immense tragedie die de Joden in

Hongarije trof. De Donau was dagenlang rood van het bloed van vermoorde Joden, die door deze Pijlkruisers vanaf de oever de rivier in waren geschoten. De uit Nederland afkomstige groep was getuige van zowel dwangarbeid als de verschrikkelijke moordpartijen door deze Hongaarse fascistten. Ook hieraan konden zij ontsnappen. Zwaar getraumatiseerd kwamen de meesten uit de oorlog terug.

Over de Tweede Wereldoorlog en de Jodenvervolgning in Nederland is al veel bekend. Toch blijken er bijna driekwart eeuw na de bevrijding nog altijd onbekende hoofdstukken te bestaan over deze grootste tragedie uit de vaderlandse geschiedenis. Het verhaal van deze 89 vluchtelingen is nooit eerder verteld. In het monumentale, veertien-delige standaardwerk van prof. dr. Loe de Jong wordt niets vermeld over dit bijzondere aspect van de Nederlandse deportatiegeschiedenis. Prof. dr. Jacques Presser wijdde er in zijn beroemde boek *Ondergang* slechts één zinnetje aan. Het was exact dit zinnetje dat de nieuwsgierigheid prikkelde en een aansporing was om dieper in de materie te duiken. Het werd een lange zoektocht, maar uiteindelijk leidde dit tot een lijst van 89 personen die Nederland konden ontvluchten, met vijf tot nu toe onbekende treinreizen, op 18 maart, 13 mei, 17 en 31 augustus en 23 oktober 1943. Al hun namen konden worden achterhaald.

Onder de ontsnapte Joden bevonden zich ook bekende personen, zoals de gevierde blinde concertpianist Imre Ungár, de bekende operazangeres Lotte Medák, de persfotograaf László Rózsa, de impresario Géza Kálmán de Koos en zijn vrouw, de celliste Judith Bokor en Henriette Alberta van het Reve, de tante van de schrijver Gerard van het Reve, met haar Hongaars-Joodse echtgenoot Lajos Glück.

Het miraculeuze van dit verhaal is dat het merendeel van de ontsnapten tweemaal aan de Holocaust kon ontkomen en de oorlog overleefde. Van de 89 mensen die naar Boedapest 'repatrieerden', hebben 73 het met zekerheid overleefd. Negen zijn alsnog gedeporteerd en vermoord, van vijf mensen kon hun lot niet definitief worden ach-

terhaald, en twee zijn in Boedapest overleden. Naar verhouding een bijzonder hoog aantal overlevenden. Hun onbekende verhaal voegt een nieuw hoofdstuk toe aan de geschiedenis van de Jodenvervolging in Nederland.

Hongarije heeft nog altijd een grote Joodse gemeenschap, in omvang de derde van Europa. Maar het land kent ook een lange geschiedenis van antisemitisme. In Nederland was de NSB actief, hun Hongaarse tegenhangers – hoewel vele malen gewelddadiger – waren de Pijlkruisers. Tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben deze moordlustige fascistten in hoge mate bijgedragen aan de verschrikkingen aangericht tegen Joden. De nazi's konden zich geen betere bondgenoot wensen. Deze lijn van fascisme, extreem nationalisme en antisemitisme kan doorgetrokken worden naar het heden. Nu geen moordpartijen, maar wel een politiek die doordrenkt is van extreemrechts, neonazisme en antisemitisme. Een tendens die we in meerdere Europese landen zien, maar niet zo radicaal als in Hongarije. Vijfenzeventig jaar later lijkt er niets veranderd. Het boek kan daardoor niet alleen gelden als een terugblik op een tot nu toe onbekend aspect van de Nederlandse Jodenvervolging, maar ook als een waarschuwing voor de toekomst.

HONGAARSE JODEN IN NEDERLAND

Enige honderden Hongaarse Joden vestigden zich in Nederland vanwege antisemitisme in de vooroorlogse jaren. Miklós Tauber en Henriette Tauber-Jónás vestigden zich in 1930 in Amsterdam. Ze kregen twee kinderen, Anki (1933) en Kati (1935). (Privécollectie)

Hoe kwamen de Hongaarse Joden eigenlijk in Nederland terecht? De meesten van hen woonden hier al lang voor de Tweede Wereldoorlog, sommigen zelfs al voor de Eerste Wereldoorlog.

Toen in november 1918 de Eerste Wereldoorlog tot een einde kwam, brak voor de Hongaren een periode aan van grote politieke onzekerheid en onrust. De Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie, in 1867 tot stand gekomen, viel uiteen en daarmee was Hongarije een onafhankelijke staat geworden. De pas gevormde sociaal-democratische regering van graaf Mihály Károlyi viel echter al snel uiteen en de communistische partij van Béla Kun sprong in het machtsvacuüm door een coalitie aan te gaan met de sociaal-democraten. In maart 1919 werd naar Sovjetmodel de Radenrepubliek uitgeroepen, die echter ook niet lang standhield omdat de communisten er niet in slaagden de steun van de boerenstand te verkrijgen. Hun populariteit nam af, maar het bewind van Béla Kun verhardde. Nadat hij de sociaal-democraten enkele maanden later uit de regering zette, verklaarde hij ook nog eens de oorlog aan de Entente¹ en Roemenië. De Entente, geschrokken door de communistische machtsovername in Hongarije, vreesde dat het communisme zich via Hongarije naar West-Europa zou verspreiden en gaf het Roemeense leger groen licht om Hongarije te bezetten.² Het Roemeense leger werd hierbij gretig geholpen door het Hongaarse Witte Leger van admiraal Miklós Horthy, dat bestond uit tegenstanders van Béla Kun die maar al te graag een einde wilden maken aan de Radenrepubliek. Al snel daarna zag Kun zich

gedwongen af te treden en in maart 1920, precies een jaar na de start van het communistische bewind, werd admiraal Horthy benoemd tot regent van Hongarije, vanaf 1921 ondersteund door graaf István Bethlen als premier.

Hoewel Horthy, een conservatief afkomstig uit de oude aristocratische Habsburgse elite, niet kon worden vergeleken met de radicale Kun, was ook zijn regime bepaald niet democratisch. De communistische partij werd verboden en aan de sociaal-democraten werden strenge restricties opgelegd. Ook het antisemitisme nam zienderogen toe, hoewel het in die periode nog vooral ging om een politiek antisemitisme, in plaats van het raciale antisemitisme dat we later van Hitler-Duitsland zouden leren kennen. Veel communisten uit de Radenrepubliek, onder wie leider Béla Kun, waren van Joodse afkomst geweest. Hierdoor beschouwde de Hongaarse adel de Joden als de drijvende kracht achter de Radenrepubliek: als zondebok kregen zij de schuld voor de hieruit voortgevloeide politieke onrust. Om dit soort excessen in de toekomst te kunnen uitsluiten, moest de macht van de Joden worden beperkt, vooral op economisch vlak. Op universiteiten en hogescholen, waar tot dan toe de helft van alle studenten Joods was geweest, werd een numerus clausus ingesteld om het aantal Joodse studenten drastisch te beperken.³

De onrust van deze jaren had tot gevolg dat veel Hongaarse Joden hun blikveld verruimden en uit begonnen te kijken naar emigratiemogelijkheden. Een groot deel van hen was zeer patriottisch ingesteld en had tijdens de Eerste Wereldoorlog in het Oostenrijks-Hongaarse leger gediend, wat hen bij het daaropvolgende communistische bewind van Béla Kun – waar de meesten maar weinig van moesten hebben – niet bijster populair maakte. Zij trokken dus al voor 1920 weg. Onder hen waren de later in Nederland groot geworden impresario Géza Kálmán de Koos en zijn echtgenote, de begaafde celliste Judith Bokor. Zij zouden uiteindelijk met de vijfde trein van 23 oktober 1943 naar Boedapest terugkeren.⁴

Ook na de val van de Radenrepubliek kwamen er voor de achter-

blijvers redenen bij om te willen emigreren: studeren was voor veel Joden niet meer mogelijk in Hongarije en wie het kon betalen, week uit naar het buitenland om daar een studie te gaan volgen. Vooral Duitsland zag een grote toeloop van Hongaars-Joodse studenten aan het begin van de jaren twintig, omdat in die jaren bijna elke Hongaar nog vloeiend Duits sprak, wat immers een van de voertalen was geweest in de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie. Het volgen van een studie in Duitsland was daarom verreweg de gemakkelijkste optie. Ook bij enkele van onze getuigen, die in het tweede deel van dit boek aan het woord komen, zien we dat hun vaders Duitsland als eerste halte hadden na hun vertrek uit Hongarije. Guido Rudnai vertrok naar Berlijn om er elektrotechniek en vliegtuigbouwkunde te studeren en ook Miklós Tauber verruilde Boedapest voor Duitsland voor studiedoeleinden. Het vooruitzicht op een baan zorgde er ten slotte voor dat beide mannen in Nederland belandden.

Hoewel een deel van de in Nederland woonachtige Hongaarse Joden dus pas na de Eerste Wereldoorlog arriveerde, waren zij niet de eersten in ons land: begin twintigste eeuw had zich hier ook al een groep Hongaarse Joden gevestigd. Zij waren vooral om economische redenen gekomen en we zien dat de meesten van hen succesvol werden in hun nieuwe vaderland. Zo vestigde Máno Markovits zich met zijn vrouw en hun drie kleine kinderen rond het eind van de jaren tien al in Rotterdam, waar hij een sacharinefabriek stichtte. Karl Bergel kwam vanuit het Zwitserse Bazel naar de Maasstad in 1913, en begon een zaak in galanterieën, garen, band en staalwaren, die zich twee decennia later had uitgebreid met filialen in Utrecht, Deventer, Zwolle en Enschede.

De Hongaars-Joodse gemeenschap in Nederland vormde een moderne, veelal geassimileerde groep. Sommigen van hen waren in Hongarije al gedoopt en beschouwden zichzelf als katholiek of gereformeerd. Velen deden dat ook om pragmatische redenen, vanwege werk of acceptatie bij de Hongaarse bevolking. Ook het veranderen van Joods klinkende achternamen in een meer Hongaarse variant was niet

ongebruikelijk. De emancipatie van de Joden in Hongarije was al sterk toegenomen sinds de afkondiging van de emancipatiewetten⁵ in 1868 en de neologen, de Joodse reformbeweging die zich af wilde keren van de strikte wetten van de orthodoxie, kregen vooral in Boedapest veel aanhang.

Hoewel een ander deel van de immigranten nog wel afkomstig was uit orthodox-Joodse families, was hun assimilatieproces vaak al in Hongarije van start gegaan en lieten de meesten de religie definitief achter zich bij hun verhuizing naar Nederland. Gemengde huwelijken komen we vaak tegen: Hongaars-Joodse mannen die hierheen kwamen trouwden regelmatig met niet-Joodse, Nederlandse vrouwen, die zij vaak in de werksfeer hadden leren kennen. Ze vestigden zich hoofdzakelijk in de steden: naast Rotterdam en Den Haag kende vooral Amsterdam een sterk geconcentreerde Hongaars-Joodse gemeenschap in met name de Rivierenbuurt, een destijds recent aangelegde buurt in Amsterdam-Zuid, waar ook veel Joodse emigranten uit andere landen, zoals Duitsland, zich hadden gevestigd. Geschat werd dat het in heel Nederland om tussen de 200 tot 400 mensen ging⁶ en dat lijkt inderdaad te kloppen: door de Duitse bezetter in 1942 en 1943 opgestelde lijsten met Hongaarse Joden in Nederland tellen ruim 350 namen.⁷

Nazi-Duitsland en Hongarije

Het einde van de Eerste Wereldoorlog had, behalve de ontmanteling van de dubbelmonarchie, nóg een groot gevolg voor Hongarije gehad: het land was veel gebied kwijtgeraakt. Het Verdrag van Trianon uit juni 1920, dat Hongarije zonder enige aanpassingen diende te accepteren, zorgde ervoor dat het land bijna driekwart van haar oorspronkelijke grondgebied verloor. Deze voormalige Hongaarse gebieden werden toegewezen aan Roemenië, Tsjecho-Slowakije, Joegoslavië en Oostenrijk. Omdat het verdrag geen rekening hield met de etnische samenstelling van de regio, had het tot gevolg dat enkele miljoenen